

Analysis of common moral virtues and characteristics in Shahnameh and Avesta

Rahmatullah Dabir^۱, Hamid Tabasi^۲, Abolghasem Radfar^۳

Abstract

Moral and social themes are one of the main topics in Persian literature and from the past until now it has been the manifestation of the purest and purest meanings and moral and educational themes, so that in each period, a large part of Persian poetry is devoted to wisdom and sermon and literature. It is a teaching of one of the most common and ancient literary genres in the world, which provides rational and moral teachings to the audience in order to achieve happiness and prosperity by applying them in life. In Shahnameh, which is an epic work, there is talk of ideal human beings who are adorned with good human qualities and adherence to morality is the most prominent feature of their lives. Ferdowsi, who has a pure and well-groomed speech, is committed to moral virtues, and in the stories of Shahnameh, he expresses these values in human life. The Avesta, which is an educational and moral work, is also full of goodness and humanitarian thoughts; In which moral themes are expressed in different ways. This article tries to examine the common moral characteristics of these two works by using content analysis method and descriptive-comparative method and by library tools; The result was that Shahnameh, while being influenced and absorbing the cultural components of the religion of Islam, has also taken many influences from the culture of pre-Islamic Iran, and has preserved and recorded many of its cultural components.

Keywords: Shahnameh, Ferdowsi, Avesta, moral attributes, common themes.

^۱- PhD student of Persian Language and Literature, Jiroft Branch, Islamic Azad University, Jiroft, Iran.

^۲- Professor of Persian Language and Literature, Jiroft Branch, Islamic Azad University, Jiroft, Iran. (corresponding author)

^۳- Professor of Persian Language and Literature, Research Institute of Humanities and Social Studies.

Sources and references

Book

- ۱- **Ibn Muskawiyah, Ahmad Ibn Muhammad, (۲۰۰۳)**, Tahdhib al-Akhlaq; Translator: Ali Asghar Halabi, Myths.
- ۲- **Omid, Massoud, (۲۰۰۲)**, **An Introduction to the Philosophy of Ethics** from the Perspective of Contemporary Iranian Muslim Thinkers; Tabriz, Research Institute of Islamic-Humanities, University of Tabriz.
- ۳- **Purdavood, Ebrahim, (۱۹۶۹)**, **Yashtha, Tehran: Tahoori.**
- ۴- **Tafazli, Ahmad, (۲۰۰۶)**, **Minavi Kherad, by Jaleh Amoozgar, Ch ۲**, Tehran: Toos.
- ۵- **Hamidian, Saeed, (۲۰۰۰)**, **Ferdowsi Shahnameh, Tehran: Qatreh.**
- ۶- **Rastegar Fasaee, Mansour, (۲۰۰۰)**, **Shahnameh Dictionary, ۲** volumes, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.
- ۷- **Razi, Hashem, (۱۹۹۷)**, **Vandidad, Dictionary Dictionary, Tehran: Fekr Rooz.**
- ۸- **Serami, Ghadmali, (۲۰۱۴)**, "From the color of flowers to the suffering of thorns", Tehran: Scientific and cultural.
- ۹- **Safa, Zabihollah, (۲۰۱۱)**, **Epic Song in Iran, Fifth Edition, Tehran: Ferdows.**
- ۱۰- **Tusi, Abu Ja'far ibn Muhammad ibn Hassan, (۲۰۰۸)**, **Nasiri ethics**, sixth edition, Tehran, Kharazmi.
- ۱۱- **Ferdowsi Tusi, Abolghasem, (۲۰۰۸)**, **Shahnameh, by Saeed Hamidian, ninth edition, Tehran, Qatreh.**
- ۱۲- **Farshid Ward, Khosrow, (۱۹۹۹)**, **On Literature and Literary Criticism, Tehran: Amirkabir.**
- ۱۳- **Farnbagh Dadgi, (۲۰۰۶)**, **Bandesh, by Mehrdad Bahar, Ch ۳**, Tehran: Toos.
- ۱۴- **Foroughi, Mohammad Ali, (۱۹۷۲)**, **Foroughi's articles, by Completed by Habib Yighmaei, Tehran: Tus.**
- ۱۵- **Feyz Kashani, Mohsen, (۱۹۸۷)**, **Good Ethics, Translator: Mohammad Baqer Saed Khorasani, Message of Freedom.**
- ۱۶- **Mesbah, Mohammad Taghi, (۲۰۰۲)**, **Courses of Philosophy of Ethics, Qom, Information Institute.**
- ۱۷- **Mazaheri, Hossein, (۲۰۰۹)**, **A New Exploration in Islamic Ethics, Vol. I, Translator: Mohammad Reza Azhir, Tehran, Zikr Publishing** ۱۸- **Moin, Mohammad, (۲۰۱۰)**, "Mazdisna and Persian Literature", Tehran: University of Tehran.
- ۱۹- **Rashid Mohassel, Mohammad Taghi, (۲۰۰۶)**, **Zadsperm Vazighehaye, Javan Jaman, Zadsperm, Second Edition, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.**
- ۲۰- **Purdavood, Ebrahim, (۱۹۳۲)**, **Khardeh Avesta, Mumbai: Publications of the Iranian Zoroastrian Association.**
- ۲۱- **Dostkxah, Jalil, (۲۰۰۷)**, **Avesta, the oldest Iranian songs and texts, ۲** volumes, ۱۱th edition, Tehran: Morvarid.

۲۲- **Mojtaba, Seyed Jalaluddin**, (۱۹۸۷), **Islamic ethics, comprehensive translation of Naraghi bliss**, Tehran: Hekmat.

۲۳- **Dostkhah, Jalil**, (۱۹۸۴), **Avesta, Minavi Letter of Zoroastrianism**, from the report of Ebrahimipour Davood, Tehran: Morvarid.

۲۴- **Razi, Hashem**, (۲۰۰۳), **Iranian religion and culture before the time of Zoroaster**, Tehran: Sokhan.

۲۵- **Fry, Richard Nelson**, (۲۰۰۳), **Ancient History of Iran. Cashmere Masoud Rajabnia**, Ch II, Tehran: Scientific and Cultural.

۲۶- **Naraghi, Allameh Mullah Mehdi**, (۲۰۰۹), **Jame Al-Saadat**, vols. ۱ and ۲, translated by Karim Faizi, Qom: Qaem Al-Mohammad.

javanshir, FM, (۱۳۸۰). **Epic Dad, A Discussion on the Political Content of the Shahnameh**, Tehran: Jami..

articles

۲۸- **Eslami Nodooshan, Mohammad Ali**, (۱۹۷۵), **The Epic Values of the Shahnameh, A Comparison Between Ferdowsi's Shahnameh and Homer's Iliad, The Impact of the Shahnameh on Iranian Culture and Civilization, Volume ۱۲, Number ۱۳۸**, pp. ۱۶-۲۴.

۲۹- **Ashna, Laleh**, (۲۰۱۷), **"Study and analysis of the position of Rostam and his family in Iranian epics, historical texts after Islam and scrolls of narrators"**, Master's thesis, Shahid Chamran University of Ahvaz.

۳۰- **Heidari, Hassan**, (۲۰۱۴), **"Comparison of Soroush's traits and self-works in Shahnameh with Mazdisani texts"**, Persian Literature, Institute of Humanities and Cultural Studies, Vol. ۲, No. ۵, pp. ۱۲۵-۱۴۴.

۳۱- **Khalili Jahantegh, Maryam, Dehrami, Mehdi**, (۲۰۱۱), **"Educational literature in Ferdowsi Shahnameh"**, Educational Research Paper, Third Year, Vol. ۱۱, pp. ۴۱-۵۸.

۳۲- **Sattari, Reza et al.**, (۲۰۰۹), **"Goshtasp, Hotus, Katayoun from Avesta to Shahnameh"**, Quarterly Journal of Literary Research, Vol. ۲۲, pp. ۱۲۷-۱۴۶.

۳۳- **Sarmad, Zohreh**, (۲۰۱۵), **"Study of the commonalities and differences between Jamshid and Yameh in Shahnameh and Avesta"**, Quarterly Journal of Persian Language and Literature, Vol. ۴, pp. ۱۴۱-۱۶۰.

۳۴- **Toghyani, Ishaq, Hatami, Hafez**, (۲۰۱۱), **The Relationship between Literature and Ethics with an Approach to Ganja'i Military Works**, Research Literature Research Journal, Third Year, Vol. ۱۰, pp. ۶۳-۸۲.

۳۵- **Mohseni, Honaz**, (۲۰۰۹), **"Common themes of Shahnameh and Avesta"**, Master Thesis, Allameh Tabatabai University.

۳۶- **Nabi, Mina and Fahimi, Reza** (۲۰۲۱), **"Effective communication, a crucial skill in Shahnameh"**, Scientific Quarterly of Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature (Dehkhoda), Vol. ۴۶, pp. ۱۰۳-۱۲۸.

فصل‌نامه علمی جستارنامه ادبیات تطبیقی

سال ششم، شماره نوزدهم، بهار ۱۴۰۱

واکاوی فضایل و خصوصیات اخلاقی مشترک در شاهنامه و اوستا

رحمت‌الله دبیر^۱، حمید طبسی^۲، ابوالقاسم رادفر^۳

صص (۲۹-۱)

چکیده

مضامین اخلاقی و اجتماعی از مباحث اصلی در ادبیات فارسی است و از گذشته تاکنون جلوه‌گاه نغزترین و ناب‌ترین معانی و مضامین اخلاقی و تعلیمی بوده است؛ به‌گونه‌ای که در هر دوره، بخش انبوهی از شعر فارسی به حکمت و موعظه اختصاص داشته است. ادبیات تعلیمی از رایج‌ترین و کهن‌ترین گونه‌های ادبی در جهان است که آموزه‌های عقلانی و اخلاقی را به مخاطبان ارائه می‌کند تا با کاربست آن‌ها در زندگی به نیکبختی و سعادت برسد. در شاهنامه که اثری حماسی است، سخن از انسان‌هایی آرمانی به میان می‌آید که آراسته به صفات نیکوی انسانی هستند و پای‌بندی به اخلاق، بارزترین ویژگی زندگی آنان است. فردوسی که صاحب گفتاری پاک و آراسته به‌راستی و درستی است، خود، به فضایل اخلاقی پای‌بند است و در داستان‌های شاهنامه به بیان این ارزش‌ها در زندگی آدمی می‌پردازد. اوستا نیز که اثری تعلیمی و اخلاقی است، پر از خوبی‌ها و اندیشه‌های انسان دوستانه است؛ که در آن مضامین اخلاقی به انحاء مختلف بیان شده است. این مقاله سعی دارد با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا و روش توصیفی- تطبیقی و با ابزار کتاب‌خانه‌ای خصوصیات اخلاقی مشترک در این دو اثر را بررسی کند؛ از بررسی و مقایسه این دو منبع، این نتیجه حاصل شد که شاهنامه ضمن تأثیرپذیری و جذب مؤلفه‌های فرهنگی دین مبین اسلام، تأثیرات فراوانی نیز از فرهنگ ایران پیش از اسلام گرفته، بسیاری از مؤلفه‌های فرهنگی آن را حفظ و ضبط کرده است.

واژگان کلیدی: شاهنامه، فردوسی، اوستا، صفات اخلاقی، مضامین مشترک.

- ۱- دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد جیرفت، دانشگاه آزاد اسلامی، جیرفت، ایران.
- ۲- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد جیرفت، دانشگاه آزاد اسلامی، جیرفت، ایران.
- ۳- استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد جیرفت، دانشگاه آزاد اسلامی، جیرفت، ایران.

۱- مقدمه

ارسطو در باره رابطه بین ادبیات و اخلاق، اعتقاد داشت که «تراژدی، موجب تزکیه و تهذیب نفس می‌شود» (طغیانی و حاتمی، ۱۳۹۰: ۶۵). ادبیات از روزگاران دیرین، نقش برجسته‌ای در پرورش فضائل اخلاقی داشته است. دلایل زیادی وجود دارد که بین تربیت اخلاقی، تربیت منش و پرورش فضائل اخلاقی از یکسو و ادبیات، داستان‌های ادبی و حماسی از سوی دیگر، رابطه‌ای دوجانبه برقرار است. از یک جهت، فضای اخلاقی موجود بر ادبیات جامعه، تأثیر گذاشته و باعث ایجاد آثار فاخر ادبی می‌شود و از جهت دیگر، ادبیات خود می‌تواند، مضامین اخلاقی و فضایل انسانی را به زیباترین شیوه معرفی و تبلیغ کند.

در ایران، ادبیات و اخلاق، از گذشته‌های دور، پیوندی محکم و ناگسستنی داشته‌اند. «جنبه شاعرانه اشعار تعلیمی ما ایرانیان، بسیار قوی است؛ زیرا با شور و احساس شخصی شاعر، نسبت به مسائل اخلاقی، تعلیمی، اجتماعی، عرفانی و مذهبی، همراه است» (فرشیدورد، ۱۳۷۸: ۷۵). ادبیات، شامل انواع خاصی است که حماسه و شعر حماسی از آن جمله است. «نوع حماسی بیشتر این استعداد را برای درج خصوصیات نوع تعلیمی دارد؛ زیرا بخشی از حماسه با مشکلات فلسفی و مسئله خیر و شر، مظاهر میهن‌پرستی، فداکاری و تحکیم مبانی ملت مرتبط است» (خلیلی جهان تیغ و دهرامی، ۱۳۹۰: ۴۴).

۱-۱- بیان مسأله

شاهنامه فردوسی، بزرگ‌ترین حماسه زبان فارسی است که اساطیر، باورها، آیین‌ها و اندرزهای سرزمین کهن ایران را در خود جای داده است. میزان تأثیرپذیری این اثر از متون و باورهای ایران پیش از اسلام همواره مورد بحث است. «فردوسی در سرودن شاهنامه، از منابعی بهره برده که تحقیق در مورد آن‌ها کاری دشوار است، زیرا از طرفی، گاه میان روایات فردوسی و مورخان در این مورد، اختلافات جزئی دیده می‌شود و از طرف دیگر، منابع فردوسی، همگی از میان رفته است و از این رو نمی‌توان میان آن‌ها و شاهنامه مقایسه انجام داد» (صفا، ۱۳۹۰: ۲۰۴). یکی از نگاه‌هایی که امروز به موضوع اخلاق و اخلاق‌پذیری شده است، نگاهی برخاسته از سنت در دنیای امروزی است. طرفداران این دیدگاه، تلاشی بسیار در الزام انسان معاصر به رعایت اصول اخلاقی گذشته و نهادینه ساختن آن در زندگی بشر امروزی دارند. علاوه بر آن، اخلاق، موضوعی مهم، برای خوانش مثبت از دین است. آمیختن این دو عنصر، سبب شده تا مسئله اخلاق در تفکر انسان امروزی، مهم بوده و بیشتر جذاب جلوه نماید.

جنبه‌های اخلاقی در دین زرتشتی، بسیار پر رنگ است. اخلاقیات زرتشتی، جلوه‌های مختلفی داشته است و می‌توان چنین برداشت کرد که اخلاق اندرزی در دوره ساسانیان از اقبال بسیاری برخوردار بوده است. این اقبال با فروپاشی ساسانیان از بین رفت و پس از اسلام نیز این سنت، حتی بیش از پیش، مورد استقبال واقع گردید.

نویسنده در این پژوهش درصدد آن است تا با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا و روش توصیفی - تطبیقی و با ابزار کتابخانه‌ای خصوصیات اخلاقی مشترک در شاهنامه و اوستا را بررسی کند؛ و به این پرسش‌ها پاسخ دهد که جنبه‌های مشترک ویژگی‌های اخلاقی از دیدگاه فردوسی و اوستا چگونه است؟ و کدام‌یک از این دو اثر توانسته‌اند مؤلفه‌های ارزشمند اخلاقی را منعکس سازند؟

۲-۱- اهمیت و ضرورت

از آن‌جا که شاهنامه بزرگ‌ترین حماسه زبان فارسی و سرشار از اساطیر، باورها، آیین‌ها و اندرزهای سرزمین کهن ایران است؛ بایسته است که فضایل و خصوصیات اخلاقی مشترک در این اثر و کتاب مقدس اوستا بررسی تا روشن شود که شاهنامه ضمن تأثیرپذیری و جذب مؤلفه‌های فرهنگی دین مبین اسلام، تأثیرات فراوانی نیز از فرهنگ ایران پیش از اسلام گرفته، بسیاری از مؤلفه‌های فرهنگی آن را حفظ و ضبط کرده است.

۲-۱- پیشینه تحقیق

در حوزه مقایسه شاهنامه و اوستا، پژوهش‌های بسیاری در قالب کتاب، رساله، پایان‌نامه و مقاله انجام گرفته است و همچنین در باره شاهنامه، پژوهش‌هایی به صورت مجزا مورد بررسی شده که بدان‌ها اشاره می‌شود:

- قدمعلی سرآمی (۱۳۸۷)، در کتاب «از رنگ گل تا رنج خار»، به تفصیل به ریخت‌شناسی داستان‌های شاهنامه پرداخته است.

- رضا ستاری و همکاران (۱۳۸۸)، در مقاله «گشتاسپ، هوتوس، کتایون از اوستا تا شاهنامه» در فصلنامه پژوهش‌های ادبی، ش ۲۳، به مقایسه گشتاسپ در شاهنامه و اوستا پرداخته است. در این مقاله تلاش شده است تا ضمن معرفی شخصیت گشتاسپ و همسرش به بررسی دوگانگی‌های میان متون مختلف از اوستا تا شاهنامه پرداخته شود.

- منصور رستگار فسایی، (۱۳۸۸) در کتاب فرهنگ نام‌های شاهنامه، در مورد بعضی از اشخاص که وجود آن‌ها ریشه اوستایی یا فارسی دارد در پانویس صفحات توضیحاتی آورده است.

- هوناز محسنی (۱۳۸۸)، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «مضامین مشترک شاهنامه و اوستا»، مضامین و مفاهیم مشترک شاهنامه و اوستا را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده که مضامین مشترک مختص مسائل دینی نیست و در تمام زمینه‌ها تشابهاتی وجود دارد.

- محمد معین، (۱۳۸۹)، در کتاب «مزدیسنا و ادب فارسی»، به ذکر نمونه‌هایی از شاهنامه و اوستا به‌طور مختصر اشاره کرده است.

- حسن حیدری (۱۳۹۳)، در مقاله «مقایسه صفات و خویش‌کاری‌های سرور در شاهنامه با متون مزدیسنی»، در فصل‌نامه کهن‌نامه ادب پارسی، ش ۲، به این نتیجه رسیده است که گزارش شاهنامه با متون مزدایی هم‌سوئی اندکی دارد و فردوسی خودآگاه ناخودآگاه تحت تأثیر باورهای ادیان ابراهیمی، در باب ملائک به‌ویژه، جبرئیل است و سرور او ترکیبی از اوصاف دو سنت ایرانی و سامی است.

- زهره سرمد (۱۳۹۴)، در مقاله «بررسی وجوه اشتراک و افتراق جمشید و یمه در شاهنامه و اوستا»، در فصل‌نامه تخصصی زبان و ادبیات فارسی، شماره ۴، به این نتیجه رسیده است که داستان زندگی جمشید در اوستا، به اصل اسطوره‌ای خود نزدیک‌تر است و در شاهنامه، به دلیل تأثیر ناقلان مسلمان، تفکرات دینی و مذهبی خود شاعر، هماهنگی با خرد و اعتقاد جامعه، از صبغه حماسی بیشتری برخوردار است.

- هم‌چنین لاله آشنا (۱۳۹۶)، در پایان‌نامه «بررسی و تحلیل جایگاه رستم و خاندانش در حماسه‌های ایرانی، متون تاریخی پس از اسلام و طومارهای نقالان»، مطالبی درباره زندگی پرفراز و نشیب رستم و خاندان او آورده است. آنچه موجب تمایز تحقیق حاضر با پژوهش‌های یاد شده می‌شود؛ این است که تاکنون هیچ پژوهشی در باره مقایسه صفات و خصوصیات اخلاقی مشترک مردان و زنان در شاهنامه و اوستا صورت نگرفته است؛ بنابراین تحقیق حاضر در این زمینه برای اولین بار صورت گرفته است.

۲- مبانی نظری تحقیق

۲-۱- تعریف اخلاق

واژه اخلاق جمع واژه «خُلُق» است. خواجه نصیرالدین طوسی در تعریف اخلاق می‌گوید: «خُلُق صفتی را گویند که در نفس انسان رسوخ دارد و موجب آن می‌شود که افعالی متناسب با آن، بدون نیاز به تفکر و تأمل از او صادر شود. خُلُق همان ملکه است که در مقابل

حال قرار دارد. حال برخلاف ملکه، کیفیت نفسانی سریع الزوالی است که می‌تواند پس از ممارست و تمرین، ملکهٔ انسان گردد» (طوسی، ۱۳۸۷: ۱۰۱).

به تعبیر مرحوم نراقی، اخلاق عبارت است از: «دانش صفات مهلکه و منجیه و چگونگی متصف شدن و گرویدن به صفات نجات بخش و رها شدن از صفات هلاک‌کننده» (مصباح، ۱۳۸۱: ۱۸).

ابن مسکویه می‌گوید: «خُلُق همان حالت نفسانی است که انسان را به انجام کارهایی دعوت می‌کند؛ بی‌آن‌که نیاز به تفکر و اندیشه داشته باشد» (ابن مسکویه، ۱۳۸۱: ۱۵).

ارسطو در بارهٔ اخلاق و خلق و خوی انسانی اعتقاد دارد که «انسان به‌طور طبیعی واجد خلق و خوی‌های خاصی نیست؛ هرچند طبیعت او با هیچ خلق و خویی هم ناسازگار نیست، بلکه می‌تواند بنا به خواست خود و با مداومت و تمرین، ملکات خاصی را در خود پرورش دهد و نیز معتقد است، اشرار به تأدیب و تعلیم اخیار می‌شوند و تکرار موعظه و نصیحت تأثیر دارد» (طوسی، ۱۳۸۷: ۱۰۴).

۲-۲- اهمیت اخلاق

ارزش و اهمیت اخلاق در تعالی مقام انسان برای همگان محرز است؛ چنان‌که رسول گرامی اسلام نیز هدف از بعثت خویش را تتمیم مکارم اخلاق معرفی می‌نماید: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» من مبعوث شده‌ام که اخلاق حسنه را به اتمام رسانم. اولیای گرامی اسلام نیز برای آنکه پیروان خویش را به راه خودسازی و تزکیهٔ نفس سوق دهند، آنان را به آموختن علم اخلاق موظف نموده و فراگرفتن این علم را که از پایه‌های اساسی سعادت اجتماع است بر سایر علوم مقدم داشته‌اند» (فیض کاشانی، ۱۳۶۵: ۱).

اخلاق در دین مبین اسلام حائز اهمیت فراوانی است و با توجه به آن‌که از ارکان دین اسلام و در زمرهٔ عقاید و احکام به شمار می‌آید، عامل پیوند انسان به پروردگار می‌باشد و همانا این پیوند، مقصود اصلی در ایجاد انسان است. علاوه بر آن اسلام در تمام زمینه‌ها فقط با شیوهٔ اخلاقی، کامل می‌گشود و نیز این علم از دانش‌هایی است که به انسان و حالات گوناگون او و سایر علوم و معارف انسانی توجه خاص کرده است. از فضیلت‌ها و مکارم انسانی چگونگی به دست آوردن آن و نحوهٔ آراستن نفس به آن صفات نیک، از رذیلت‌ها و صفات ناپسند و چگونگی دوری جستن از آن‌ها و بازداشتن نفس از آلوده شدن و نیز آثار گوناگون اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی آن بحث و گفت‌وگو می‌کند (مظاهری، ۱۳۸۸: ۱۲).

در کتاب «درآمدی بر فلسفه اخلاق از دیدگاه متفکران مسلمان معاصر ایران» در اهمیت علم اخلاق آمده است که «وجود انسان به‌گونه‌ای ضعیف و ناقص آفریده شده است؛ به‌گونه‌ای که باید خود، ابعاد هستی خویش را شکل دهد و به کمک قدرت اندیشه و اراده خویش، استعدادهاى مختلفش را شکوفا سازد و به کمال لایق خود برسد. اخلاق، استعدادی است که در وجود انسان نهفته است و برای آنکه انسان به کمال لایق خود برسد، باید این جنبه از وجودش را نیز شکوفا سازد» (امید، ۱۳۸۱، ۱۶۶).

۲-۲- حماسه

حماسه، یکی از قدیمی‌ترین انواع ادبی است که پس از سرودهای مذهبی و سرودهای اولیه‌ای که از بشر به‌جامانده است، ایجاد شده است. «قدیمی‌ترین سرودهای مذهبی بشر بسیارند که می‌توان در این زمینه از قسمت‌هایی از تورات، پاره‌هایی از اوستا، سرودهای مذهبی یونان و همچنین سرودهای مذهبی هندو نام برد که هر یک از این‌ها در حماسه‌های قومی این اقوام مؤثر بوده‌اند» (اسلامی ندوشن، ۱۳۵۳: ۱۹-۲۶).

۲-۴- شاهنامه

«شاهنامه فردوسی هم از حیث کمیت و هم از جهت کیفیت، بزرگ‌ترین اثر ادبیات و نظم فارسی است؛ بلکه می‌توان گفت یکی از شاه‌کارهای ادبی جهان است» (فروغی، ۱۳۵۱: ۳۷). این اثر گران‌قدر از زندگی مردمانی مایه گرفته است که در غبار ناملايمات روزگار، نام و پیشینه و فرهنگ و غرورشان در آستانه نابودی بود و فردوسی، ایران و ایرانی و زبان پارسی را از آن پیچ دهشتناک تاریخی به حمیتی بی‌همتا با تمامی دشواری‌هایش گذر داد. (ر.ک. نبئی، ۱۳۹۹: ۱۰۶).

۳- بحث و بررسی

۳-۱- صفات و خصوصیات اخلاقی

در شاهنامه و اوستا ویژگی خوبی و بدی با هم انطباق دارند. در اوستا این صفات هم متعلق به انسان‌های شایسته و مزدآپرستان است و هم متعلق به ایزدان؛ اما در شاهنامه چون ایزدی وجود ندارد، همه این صفات و خصوصیات مربوط به انسان‌های بزرگ و شایسته است؛ چه شهریاران و چه سایر بزرگان. به‌رحال این اعمال در هر دو ستوده و مورد تقدیر است.

۱-۳-۱- اندیشه نیک

اساس دین زرتشتی بر سه کار نیک بنا شده است: اندیشه نیک، گفتار نیک و کردار نیک که در مقابل آن‌ها سه کار بد هم وجود دارد. این مثلث اساس دین زرتشت و عقاید مزدآپرستان را تشکیل می‌دهد و همواره توجه ویژه‌ای به این سه داشته‌اند. حتی هنوز هم در مناطق زرتشتی‌نشین، مثلثی به‌عنوان نماد این سه عمل ستوده بر سر در خانه‌هایشان نقش بسته است. نام سه طبقه بهشت نیز برگرفته از همین سه است. در خود اوستا اشاره بدین سه کار و ثواب انجام آن‌ها فراوان است و کسی که این اعمال را انجام می‌دهد بسیار ستوده شده است:

«با ستایش‌ها و نیایش‌های خویش بدو روی می‌آورم و با چشم دل او را می‌بینم. مزدآهوره را در پرتو اشته و با اندیشه و گفتار و کردار نیک می‌شناسم و نیایش‌های خود را در گرزمان او فرو می‌نهم» (وندیداد، بند ۱۱: ۸۴۷).

خواستار ستایش سخن درباره، اندیشه نیک، گفتار نیک و کردار نیکم. خواستار ستایش گاهانم. خواستار ستایش فرمان ایزدی نیک ورزیده‌ام» (گاهان، بند ۸: ۵۳)

این گفتار مزدا سه بخش دارد. کدامند سه بخش این گفتار؟ اندیشه نیک، گفتار نیک، کردار نیک» (یسنه، بند ۱۶: ۱۷۶). با این زور و برسم، کسی را خواستار ستایشم که روان را همی‌خواند؛ آن اشون مردی که اندیشه و گفتار و کردار نیک را به یاد دارد، آنکه به سپندارمذ اشون و به سخن سوشیانت پایدار است و با کنش خود، جهان را به‌سوی اشته پیش می‌برد» (ویسپرد، بند ۵: ۵۲۴).

«من آرزومندم که در نیک‌اندیشی و نیک‌گفتاری و نیک‌کرداری، کامیاب شوم و همه دشمنان و دیوپرستان را نابود کنم تا به پاداش نیک و نام نیک، دست یابم و روانم از بهروزی جاودانه برخوردار شود» (خرده اوستا، بند ۱۱: ۶۳۸).

انجام این سه کار نیک به‌نوعی ستایش اهورمزدا و ایزدان و امشاسپندان است. «ندروای زبردست را با هوم آمیخته با شیر، با برسم، با زبان خرد و منشره، با اندیشه و گفتار و کردار نیک، با زور و به سخن رسا می‌ستاییم» (اوستا، بند ۵: ۴۴۸).

در بندهش آمده است: «هرمزد به مشی و مشیانه گفته است که مردماید. پدر و مادر جهاناید. شما را با برترین عقل سلیم آفریدم. جریان کارها را به عقل سلیم به انجام رسانید. اندیشه نیک، اندیشید. گفتار نیک گوید. کردار نیک ورزید، دیوان را مستایید» (بندهش، بخش ۹: ۸).

در وزیدگی‌های زادسپرم نیز آمده: «از اورمزد پرسید که: در جهان مادی نخستین برترها کدامست؟ دویم کدام و سوم کدام؟ اورمزد پاسخ داد: نخستین برتری اندیشه نیک، دوم گفتار نیک، سوم کردار نیک» (زادسپرم، فصل ۲۲: ۶۸).

از بررسی مجموع شاهنامه درمی‌یابیم که اصولاً، اصل پندار نیک، اصلی مسلم و بی‌نیاز از تعریف و تبیین انگاشته شده است. در شاهنامه به‌طور کلی از اندیشه سخن رفته است و اندیشه نیک و بد مطرح نیست؛ اما می‌توان پی برد که در هر جا به اندیشه نیک اشاره دارد یا به اندیشه بد.

به نام خداوند جان و خرد کزین برتر اندیشه برنگذرد
(فردوسی، ۱۳۷۹، ۱: ۱۲)

که اندیشه در دلم ایزدی فراز آمدست از ره بخردی
(همان، ۱: ۵۲)

اگر با من اکنون تو پیمان کنی نیچی و اندیشه آسان کنی
یکی دختری نارسیده بجای کنم چون پرستار پیشت به پای
(همان، ۳: ۲۲)

مرا بین و چندی خرد ده مرا هم اندیشه نیک و بد ده مرا
(همان، ۵: ۳۸۱)

انوشیروان در قالب دعا، برای پسرش، ضمن آرزوی در امان ماندن وجود او از بدگمانی‌ها و بداندیشی‌های بدگمانان، برایش «پندار نیک» آرزو می‌کند:

سرت سبز باد و دلت شادمان تنت پاک و دور از بد بدگمان
همیشه خرد پاسبان تو باد همه نیکی اندر گمان تو باد
(همان، ۸: ۳۱۳)

۱-۳-۲- کردار نیک

یکی از سه ضلع مثلث دینی زرتشتی و یکی از پایه‌های این دین، کردار نیک است. در اوستا به این فضیلت اخلاقی اشاره فراوان بدان شده است:

اندیشه نیکوگفتار نیک و کردار نیک را فرامی‌ستایم. از آنچه در پهنه اندیشیدن و گفتن و کردن است، اندیشه نیک و گفتار نیک و کردار نیک را می‌پذیرم» (یسنه، بند ۴: ۹۲).

اندیشه نیک چیست؟ نخستین منش پاک. گفتار نیک چیست؟ سخن ورجاوند. کردار نیک چیست؟ سرود ستایش و برترشماری آفریدگان پاک» (یسنه، بند ۱۹: ۱۷۷).

بشود که ما از دوستان ارجمند اهورمزدا شویم؛ ما مردان اشونی که به اندیشه نیک می‌اندیشیم، به گفتار نیک سخن می‌گوییم و به کردار نیک رفتار می‌کنیم» (هات، بند ۴:۲۶۰).
این‌چنین، ما سروش پاک پیرومند را با اندیشه نیک، با گفتار نیک و با کردار نیک می‌ستاییم» (سروشیت، بند ۷: ۳۹۱).

«ما می‌آموزیم سخن راست گفته، سرودهای زرتشتی، کردارهای نیک ورزیده، برسم‌های به آیین اشه گسترده، هوم به آیین اشه درهم فشرده، ستوتیسینیه و دین مزدپرستی را با اندیشه و گفتار و کردار» (ویسپرد، بند ۳: ۵۴۹).

«ما اندیشه‌های نیک، گفتارهای نیکوکردارهای نیک بسنه (هفت هات) را می‌پذیریم» (ویسپرد، بند ۳: ۵۵۹).

همه کردارهای نیک ورزیده را می‌ستاییم. همه کردارهای نیک را که ورزیده خواهد شد، می‌ستاییم» (خرده اوستا، بند ۹: ۶۱۱).

پند فردوسی به همه انسان‌ها درست‌کرداری و نیاززدن دیگران است و این توصیه اخلاقی که شالوده زندگی انسان است از زبان نیرومندترین پهلوان شاهنامه؛ یعنی رستم بیان می‌شود:

از این پس مرا جای پیکار نیست به از راستی در جهان کار نیست
(فردوسی، ۴: ۲۳۲)

انسان با دیگر آزاری و بدکاری نباید زمینه غم و درد هم‌نوعان خویش را فراهم آورد:

به بد کردن خویش و آزار کس مجوای پسر درد و تیمار کس
(همان، ۷: ۱۹۰)

انسان درست‌کردار همواره از دیگران نیکی می‌بیند. پس شایسته است در زندگی همواره نیکوکار باشیم:

درستی ز کس نشنود نرم گوی به جز نیکویی در زمانه مجوی
(همان، ۳: ۷)

کسی که از خوی انسانی دور می‌شود و بدکاری پیش گیرد دیگر انسان نیست؛ زیرا انسان بودن نیک‌رفتاری را ایجاد می‌کند. انسان آزاده هرگز دیگران را آزاده نمی‌کند و کسی که خداپرست و پرهیزکار است. عمل بدی انجام نمی‌دهد:

هر آن کز ره مردمی بگذرد خردمندش از مردمان نشمرد
میازار کس را که آزادمرد سر اندر نیارد به آزار و درد
کسی کو بود پاک و یزدان‌پرست نیازد به کردار بد هیچ دست

(همان، ۳: ۱۷۳)

با بررسی شاهنامه فردوسی و تأمل در مفاهیم و معانی اشعار آن درمی‌یابیم که این کتاب علاوه بر این که مخاطب را به‌طور کلی به کردار نیک تشویق می‌کند، مصادیق آن را هم تبیین می‌نماید.

۱-۳-۳- گفتار نیک

گفتار نیک، یکی دیگر از آموزه‌های اصلی آیین زرتشت و از فضیلت‌های اخلاقی‌ای است که زبان انسان در ادای این فضیلت، نقشی اساسی و مهم ایفا می‌کند و چنانچه مراقبت از زبان صورت نگیرد، ممکن است سرآغاز رذایل دیگر شود.

علّامه مهدی نراقی زبان را از عجایب صنع خداوند می‌داند که «هرچند جرم و اندازه‌اش حقیر ولی طاعت و گناهِش بس بزرگ است. میدان تحرک و شمول زبان، بس گسترده و پهناور است. همانا او در خوبی‌ها دارای گستره‌ای است وسیع و در بدی‌ها دارای خرمی است پایان‌ناپذیر» (نراقی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۲۰۰).

گفتار نیک، یکی از سه کار نیک و پایه و اساس دین زرتشتی است که فراوان بدان‌ها اشاره شده است و مورد ستایش قرار گرفته‌اند. در اوستا آمده است:

«این اندیشه‌های نیک و گفتارهای نیک و کردارهای نیک، این هوم‌ها و میزدها و زورها و برسم به آیین اشته گسترده و گوشت خوشی دهنده، ... همه را پیشکش می‌کنیم» (یسنه، بند ۳: ۱۱۲).

«اندیشه نیک، گفتار نیک و کردار نیک را که در اینجا و در هر جای دیگری ورزیده شده است و ورزیده خواهد شد، درود می‌گوییم و خود نیز با جان و دل به نیکی همی‌کوشیم» (یسنه، بند ۷: ۲۱۰).

خانمانی را می‌ستاییم که در آن، سروش اشون را گرامی داشته و اشون مرد سرآمد در اندیشه نیک، سرآمد در گفتار نیک و سرآمد در کردار نیک را به‌خوبی پذیرفته باشند» (سروش، بند ۲۰: ۳۹۴).

من خستویم که مزدپرست، زرتشتی، دیوستیز و اهورایی کیشم. من اندیشه نیک‌اندیشیده را باور دارم. من گفتار نیک گفته را باور دارم. من کردار نیک ورزیده را باور دارم.» (خرده اوستا: ۵۸۲).

فردوسی سخن نیکو را برترین چیز در جهان می‌داند:

ز نیکو سخن به چه اندر جهان به نزد خردمند فرخ مهان
(فردوسی، ۱: ۲۳)

حکیم ابوالقاسم فردوسی در شاهنامه در خصوص گفتار نیک می‌گوید:

کنون شاد گشتم به آواز تو بدین خوب‌گفتار با ناز تو
(همان، ۱: ۱۷۱)

نباید کزین خوب‌گفتار من به سستی گمانی برد انجمن
(همان، ۵: ۳۰۴)

مرا گفتن و کار بر دست اوست سخن گفتن نیک هر جا نکوست
(همان، ۶: ۳۹)

همه پند من یک به یک بشنوید بدین خوب‌گفتار من بگروید
(همان، ۶: ۲۳۵)

اما مصادیق «گفتار نیک» در شاهنامه:

۱-۳-۱-۳-راست یا راست‌گویی

ایرانیان باستان «از دروغ نفرت داشتند و درفش راستی را چنان‌که در گاتها و کتیبه‌های فارسی باستان مندرج است، برمی‌افراشتند». (فرای، ۱۳۸۲: ۱۹۸) راست‌گویی، یکی از فضایل اخلاقی و از مصادیق برجسته گفتار نیک است. در آداب و رسوم پارسی «زشت‌ترین کارها دروغ‌گویی» بوده است (رضی، ۱۳۸۲: ۲۶۱). یکی از اصول اخلاقی آیین زرتشت که فراوان در کتاب اوستا تکرار شده است، پرهیز از دروغ و دعوت به راست‌گویی است: «آن‌کس که با اندیشه، گفتار و کردارش به دروغ‌پرست زیان رساند یا آن‌که پیرو دروغ‌پرستان را نیکی آموزد و به دین راستین رهنمون گردد، کام و خواست «مزدا اهورا» را برآورد» (دوستخواه، ۱۳۶۲: ۵۱). «در آغاز دو گوهر همزاد در اندیشه و گفتار و کردار نیک و بد پدیدار شدند. در این میان، نیک‌اندیشان گوهر راستین را برگزیدند و بد‌اندیشان گوهر دروغین را» (همان: ۳۸). هر چند که گفتار راست نیز به‌نوعی زیرمجموعه گفتار نیک است اما به دلیل توجه ویژه اوستا بدان و تأکید فراوان بر آن ما آن را جدا از گفتار نیک می‌آوریم، زیرا به نظر می‌رسد منظور از آن بیشتر راست‌گویی باشد.

«آتربان، ارتشتار، برزیگر ستور پرور و دستوزر سازنده خویشکاری همه اینان در راست اندیشی، راست‌گفتاری و راست‌کرداری با اشون مرد پیرو رد دین‌پژوه، برابر است: با کنش خویش جهان را به‌سوی اشته پیش می‌برند» (خرده اوستا، بند ۳: ۵۸۴).

«شود که در این خانه، فرمان برداری بر نافرمانی، آشتی بر ناسازگاری، رادی بر نارادی، فروتنی بر برتنی، گفتار راست بر گفتار ناراست و اشه بر دروج چیره شود» (یسنه، بند ۳: ۱۱۲).
 «گفتار راست گفته پیروزمند دیوافکن را می‌ستاییم» (همان، بند ۵: ۲۳۶).
 «رشن راست‌ترین را می‌ستاییم. ارشتاد گیتی افزای جهان پرور را می‌ستاییم. گفتار راست گیتی افزای را می‌ستاییم» (ویسپرد، بند ۱: ۵۶۵).

در بندهش چنین آمده است: «هرمزد از روشنی مادی راست‌گویی را آفرید و از راست‌گویی افزونگری دادار آشکار شود که آفرینش است؛ زیرا او تن بیکران را از روشنی بیکران فراز آفرید و آفریدگان را نیز همه در تن بیکران بیافرید» (خرده اوستا، بند ۱۸: ۶۳۵).

از فضائل اخلاقی که بیش از همه مورد توجه قرار می‌گیرد، راستی و درستی است. تمام افراد انسانی اعم از خرد و کلان همواره راستی را ستوده و آن را نشانه سربلندی می‌دانند. در متون دینی ما نیز بارها به داشتن این فضیلت اخلاقی مهم اشاره شده است. فردوسی نیز مانند هر انسان آزاده‌ای به دنبال راستی و درستی و سخنانی که از وی برجای مانده است، همه گواه راستین همت این بزرگ‌مرد بر راستی و درستی بوده است؛ آنجا که سخن از راستی به میان می‌آورد، آن را موهبت الهی و انحراف از آن را مایه بدبختی و افول بخت و اقبال می‌داند:

مگردان سر از دین و از راستی که خشم خدا آورد کاستی

(فردوسی، ۸: ۱۰۹)

نجستی به جز کژی و کاستی نکردی به بخشش درون راستی

(همان، ۱: ۹۴)

همه راستی خواستم زین سخن به کژی نه سر بود پیدا نه بن

همه ترس یزدان بد اندر میان همه راستی خواستم در جهان

(همان، ۱: ۹۶)

فردوسی معتقد است، راستی و درستی، زیننده مردمان پاک‌سرشت می‌باشد و راستی، بهترین کار و نادرستی، بدترین کار است و انسان خردمند راستی را پیشه خود می‌سازد و از کژی دوری می‌کند:

به هرکار در پیشه کن راستی چو خواهی که نگزایدت کاستی

(همان، ۳: ۲۱۱)

۱-۳-۲-۳-کم‌گویی

کم‌گویی و حتی خاموش و سکوت در جای خود، یکی از فضایل گفتاری است که در متون ادب فارسی به کرات آن را ستوده‌اند. اهمیت این فضیلت اخلاقی و تأثیر آن در روابط انسانی موجب شده است که وصیت‌کنندگان شاهنامه، حتی در «وصایای خود» از آن غافل نمانند. اردشیر در وصایای خود به شاپور، او را به کم‌گویی توصیه می‌کند:

نیاید که باشی فراوان سخن به روی کسان پارسایی مکن
(همان، ۷: ۱۸۹)

۱-۳-۳-سخن‌سنجی

یکی از دقایقی که در مباحث اخلاقی مورد مذاقه، قرار گرفته است، سخن‌سنجی است به این معنا که گوینده به اقتضای مقام، مکان و زمان بگوید و به تعبیر خواجه نصیر، «آن‌چه خواهد گفت تا در خاطر مقرر نگرداند، در نطق نیاورد.» (توسی، ۱۳۶۴: ۲۳) همین نکته است که اردشیر را برانگیخته پسرش را به سخن‌سنجی و نغز‌گویی و گزینش بهترین سخنان وصیت کند، چرا که به قول سعدی «هر که سخن نسنجد، از جوابش برنجد» (سعدی، ۱۳۷۳: ۱۸۶).

سخن بشنو و بهترین یاد گیر نگر تا کدام آیدت دلپذیر
سخن پیش فرهنگیان سخته گوی که می نوازنده و تازه روی
(همان، ۷: ۱۹۰)

۱-۳-۴-خردمندی

در اوستا خرد داشتن بسیار ستوده شمرده شده و به خرد نیز همان‌طور که پیش‌تر دیدیم بسیار اشاره شده است.

«دارندهٔ بیشترین آگاهی از دین مزداپرستی را رد آثریان می‌خوانم. آموزگاران آنان را رد می‌خوانم و به ردی پایدار می‌دارم؛ آن امشاسپندان و سوشیانت‌ها را که داناتر، راست‌گفتارتر، یاری‌کننده‌تر و خردمندترند» (یسنه، بند ۳: ۱۵۸). «بهرام مزدا آفریده را با هوم آمیخته به شیر، با برسم، با زبان خرد و ... می‌ستاییم.» (بهرام یشت، بند ۵: ۴۳۲).

«اهوره مزدا به سپیتمان زرتشت گفت: من فر ایرانی را بیافریدم که از ستور برخوردار، خوب رمه، توانگر و فرهمند است؛ خرد نیک آفریده و دارایی خوب فراهم آمده بخشد.» (اشتادیشت، بند ۱: ۴۸۱).

در مینوی خرد ذکر شده است که: «پرسید دانا از مینوی خرد که چه مردمی را توانگر، چه مردمی را درویش باید به شمار آورد؟ مینوی خرد پاسخ داد که این چند دسته مردم را باید توانگر به شمار آورد: یکی آنکه به خرد کامل است و دوم آنکه تنش سالم است و در ایمنی

زندگی می‌کند و سوم کسی که به آنچه بدو رسیده است خرسند است و ... و این چند دسته مردم را باید درویش بشمار آورد: یکی آنکه خرد ندارد. دوم آنکه تنش سالم نیست و سوم آنکه با بیم و ترس و دروغ زندگی می‌کند و ...» (مینوی خرد، پرسش ۳۴: ۵۰).

خردورزی و خردمندی اگرچه از مصادیق رفتار و کردار نیک است، وسیله‌ای برای نیکو کردن پندار و اندیشه نیز می‌باشد. در شاهنامه، «آنچه بر خرد استوار است، ایزدی است و آنچه دور از خرد باشد، کار دیوان و دیوانگان است. مرز میان درست و نادرست و پذیرفتنی و ناپذیرفتنی خرد است. نظامی که بر خرد استوار باشد، درست و پذیرفتنی است» (جوانشیر، ۱۳۸۰: ۶۵). فردوسی در نخستین بیت شاهنامه، آنگاه که خداوند را به فرخندگی یاد می‌کند، جان و خرد را فرایاد می‌آورد، زیرا از نگاه حکیم توس، بزرگ‌ترین بخشش پروردگار به انسان، جان و خرد است و بی‌وجود خرد، جان هم درخور اعتنا نیست و او، ادراک این معنا را اوج اندیشه آدمی می‌شمارد (ج ۱، ص ۱۲، ب ۱) و در اولین گفتار شاهنامه، «اندر ستایش خرد» چنین سخن‌سرایی می‌کند:

کنون ای خردمند وصف خرد بدین جایگه گفتن اندر خورد
کنون تا چه داری بیار از خرد که گوش نیوشنده ز او برخورد
(فردوسی، ۱: ۱۳)

اولین موضوعی که در شاهنامه به چشم می‌خورد، خرد و خردستایی است که یکی از نمونه‌های بارز اندیشه حکیم ابوالقاسم فردوسی در شاهنامه است. خرد ستایی آن‌چنان در تار و پود شاهنامه تنیده است که شاهنامه با نام خداوند جان و خرد آغاز شده است. فردوسی خردمند و بی‌آزار بودن را شرط سلامتی روان می‌داند:

خردمند باش و بی‌آزار باش همیشه روان را نگهدار باش
(همان، ۵: ۳۰۳)

۱-۳-۵- پیمان‌شناسی

وفای به عهد، از کردارهای پسندیده آدمی و اصل اساسی و از امهات فضایل اخلاقی به شمار می‌رود. در اوستا درباره وفای به عهد آمده است: «ای سپیتمان» پیمان‌شکن نابکار در سراسر کشور را ویران سازد. چنین کسی بسان صد [تن از کسانی است] که [به گناه] «کَیْدَ» آلوده باشند و [کارش بدان ماند] که کشنده مردی پاک دین باشد. ای «سپیتمان»! مبادا پیمان بشکنی، نه [پیمانی را که] با یک دروغ پرست بسته‌ای، نه [پیمانی را که] با یک راستی

پرست بسته‌ای، چه هر دو پیمان است، خواه با دروغ پرست و خواه با راستی پرست»
(دوست‌خواه، ۱۳۶۲: ۱۹۳)

وفای به عهد از صفات منتسب به فروشی‌های اشونان است که البته در مورد ایزد مهر و انسان‌های شایسته نیز استفاده شده است. «فروشی‌های نیک پاک توانای اشونان را می‌ستاییم. سرآمدان بهترین اشته را می‌ستاییم که در گفتار و کردار و پیمان‌شناسی و خویش‌کاری و گسترش دین مزدپرستی، مهترند» (مهریشت، بند ۶۵: ۳۶۸).

«آن که چالاک‌ترین چالاکان، پیمان‌شناس‌ترین پیمان‌شناسان، دلیرترین دلیران، زبان‌آورترین زبان‌آوران و گشایش‌بخش‌ترین گشایش‌بخشان است» (خرده اوستا، بند ۷: ۶۱۴).

«ردی که دومین میزد را داده باشد، بهدینی را که میزده نداده است، در میان مزدپرستان پیمان‌شناس نخواند» (همان، بند ۸: ۶۴۵).

وفاداری نسبت به عهد و پیمان از اموری است که در شاهنامه به آن توصیه و سفارش گردیده و از خیانت در عقد تحذیر شده است. در شاهنامه در ستایش وفای به عهد و پیمان آمده است که وفا مانند درختی پر ثمر و میوه‌دار است:

وفا چون درختی بود میوه‌دار کجا هر زمانی نو آید به بار
(فردوسی، ۵: ۲۷۶)

خوشا به حال انسان وفادار به پیمان:

خنک در جهان مرد پیمان منش که پاکی و شرم است پیرامنش است
(همان، ۸: ۱۹۵)

۱-۳-۶-درستی

در اوستا در رابطه با فضیلت راستی و درستی آمده است: «ازوت: درستی و درمان را می‌ستاییم» (یسنه، بند ۱۷: ۲۶۵).

و «این پاداش را می‌ستاییم. این درستی را می‌ستاییم. این درمان را می‌ستاییم. این فزاینده‌گی را می‌ستاییم. این بالندگی را می‌ستاییم» (ویسپرد، بند ۱: ۴۸۱).

واژه درستی دقیقاً هم معنی با اوستا در شاهنامه بکار نرفته است، اما تلاش گردیده است تا نزدیک‌ترین موارد به کاربرد اوستایی را آرایه دهیم:

درستی و پستی مرا فرّ توست روان و خرد سایه پر توست
(فردوسی، ۳: ۲۲۸)

درستی و هم دردمندی بود گهی خوشی و گه نژندی بود
(همان، ۵: ۳۵۹)

۱-۳-۷-نیک‌نامی

در اوستا درباره نیک‌نامی آمده است: «آنگاه شکست و بدنامی بر دروج فرو خواهد آمد و آنان که به نیک‌نامی شناخته شده‌اند، به آرزوهای خویش خواهند رسید و به سرای خوش‌منش نیک و مزدا و اشه راه خواهند یافت» (گاهان، بند ۳: ۱۶). «بشود که تو (آب) اهورایی به آن زوت روی آوری شیر و چربی راه، تندرستی و درمان راه، گشایش و بالندگی راه، زندگی خوش و گرایش به اشه راه، نیک‌نامی و آسایش روان راه، پیروزی و افزایش گیتی راه» (یسنه، بند ۲: ۲۰۴).

«ای آذر اهورمزدا مرا آنچه کامروا سازد، بیخشا اکنون و تا ابد، بهشت اشونان و روشنایی همه گونه آسایش بخش، مرا ارزانی دار تا من به پاداش نیک و نام نیک و زندگی خوش ردان رسم» (یسنه، بند ۶: ۲۴۱).

«با شور دینی، با چالاک‌ی، هوشیاری و دین پاک، پاداش نیک و آرزوی نیک و فراوانی نیک و نام نیک و بخشایش نیک را می‌ستاییم» (یسنه، بند ۲: ۲۵۱).

«ای توانگر به پایداری پیمانی که بسته شد، ما را کامیابی بخش. آنچه را که از تو خواستاریم به ما ارزانی دار: توانگری، زور، پیروزی، خرمی، بهروزی، دادگری، نیک‌نامی» (مهریشت، بند ۳۳: ۳۶۱).

در کتاب وزیدگی‌های زادسپرم در میان ده اندرزی که همه اندرزه‌های دین به آن‌ها پیوسته است، آمده: نخست، برای لزوم نیک‌نامی سالار، آموزگار، رد و پدر خویش، به نیک‌نامی رفتار کردن» (زادسپرم، فصل ۲۷: ۷۴).

نیک‌نامی در شاهنامه در سه قسمت ارزش نیک‌نامی، لزوم نام نیک داشتن و عوامل نیک‌نامی بیان و بررسی شده است. ارزش نیک‌نامی در سعادت اخروی است:

اگر توشه‌مان نیک‌نامی بود روان‌ها بدان سر گرامی بود
(فردوسی، ۱: ۲۲۲)

نیک‌نامی، بهترین توشه از دنیا:

اگر جاودانه نمایی به‌جای همان نام به زین سپنجی سرای
(همان، ۳: ۲۰۰)

سرانجام نیک داشتن:

به گیتی ممانید جز نام نیک هر آن کس که خواهد سرانجام نیک
(همان، ۷: ۱۸۰)

آنکه در جهان خوش نام است از رفتن هراس ندارد:

کسی کو جهان را به نام بلند بگیرد به رفتن نباشد نژند
(همان، ۲: ۹۰)

بهترین یادگاری نیکنامی است:

اگر یادگاری کنی در جهان به نامت بزرگی نگردد نهران
(همان، ۸: ۲۷۹)

لزوم نام نیک داشتن:

همان نیک نامی بدو راستی که کرد ای پسر سود بر کاستی
(همان، ۱: ۱۳۴)

۱-۳-۸- صبر و پایداری

صبر و بردباری، رفتاری نیک و پسندیده و فضیلتی اخلاقی است که در مقابل آن رذیله بی‌تابی و ناشکیبایی قرار دارد. به تعبیری، صبر «ثبات نفس وعدم اضطراب در سختی‌ها و مصیبت‌هاست، به این صورت که در برابر آن‌ها مقاومت کند و از سعه صدر و آرامش خارج شود و زبانش را از شکایت و اعضایش را از حرکات غیرمتعارف خارج نکند» (نراقی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۶۰۵) در اوستا پایداری چه در برابر بیماری و چه پایداری تن ستوده و پسندیده است.

«ای آب‌های نیک اهورایی اهوره! کسی که شما را با بهترین زور، با زیباترین زور، با زوری که اشون آن را پالوده باشد، بستاید... او را فروغ و فر، او را تندرستی، او را پایداری تن، او را پیروزی تن، او را خواسته بسیار آسایش بخش، او را فرزندان کارآمد، او را زندگی دیرپای، او را بهترین هستی اشونان و روشنایی همه گونه آسانی بخش ارزانی دارید» (یسنه، بند ۱۰-۱۱: ۲۵۴).

«منش نیک و کار را می‌ستاییم؛ پایداری در برابر تیرگی را، پایداری در برابر شیون و مویه را. ازوت درستی و درمان را می‌ستاییم. پرورش و بالیدن را می‌ستاییم؛ پایداری در برابر دردها و بیماری‌ها را می‌ستاییم» (همان، بند ۱۷: ۲۶۵).

فردوسی در شاهنامه صبر را سرآمد انسانیت می‌داند و در مقابل، تندی و سبک‌سری را نشانه خواری و ذلت می‌داند.

همه بردباری کن و راستی جدا کن ز دل کژی و کاستی
(فردوسی، ۶: ۲۰۸)

فردوسی بردباری را نشانه انسانیت می‌داند:

سر مردمی بردباری بود سبک سر همیشه به خواری بود
(همان، ۷: ۲۱۱)

فردوسی در جای دیگر آرامش و سکون را ناشی از بردباری و همچنین صبور و بردبار را جاودان و سعادت‌مند می‌داند:

بپرسید دیگر که در زیستن چه سازی که کمتر بود رنج تن
چنین داد پاسخ که گر با خرد دلش بردبار است رامش برد
(همان، ۸: ۱۲۲)

۱-۳-۹- فرمان برداری

در اوستا صفتی شایسته است و معمولاً منظور از آن فرمان برداری دینی است و البته گاهی نیز فرمان برداری زن از شوهر خود. با پنج چیز پیوسته‌ام. از پنج چیز گسسته‌ام: با اندیشه نیک پیوسته‌ام. از اندیشه بد گسسته‌ام. با گفتار نیک پیوسته‌ام. از گفتار بد گسسته‌ام. با کردار نیک پیوسته‌ام. از کردار بد گسسته‌ام. با فرمان برداری پیوسته‌ام. از نافرمانی گسسته‌ام. با اشته پیوسته‌ام. از دروغ گسسته‌ام. چنینم تا روز رستاخیز که واپسین نبرد میان دو مینو درگیرد» (یسنه، بند ۱۴۷: ۱۶).

«بشود که در این خانه، فرمان برداری بر نافرمانی، آشتی بر ناسازگاری و ... چیره شود» (یسنه، بند ۵: ۲۳۶). «پس او را خورشی از روغن زرمیه آوردند. چنین خورشتی است اشون زن جوان بسیار نیک‌اندیش، بسیار نیک گفتار، بسیار نیک کردار و خوب آموخته فرمان بردار شوی را.» (هادخت نسک، بند ۱۸: ۵۱۳).

«زوت و راسپی: ... شهر یاری دیرپای شهریار و زندگی دیرپای جان و فرمان برداری و تن درستی همگان را آرزومندم.» (خرده اوستا، بند ۸: ۶۳۷).

یکی دیگر از اندرزهایی که در وزیدگی‌های زادسپرم آمده چنین است: «دهم، برای فرمان برداری، نسبت به خدای ورد و دستور دینی فرمان بردار بودن.» (بند ۸: ۶۳۷).

در مینوی خرد نیز آمده است: «و این چند تن را فرمان بردار باید بود و پرستش باید کرد: زن شوهر را و فرزند پدر و مادر و سالار و دستور و استاد و قوم و خویشاوند عاجز را؛ و نسبت سروران (خدایان) و سالاران و استادان باید فرمان بردار بود.» (مینوی خرد، پرسش ۳۸: ۵۴).

در شاهنامه فرمان برداری گاهی به معنی فرمان برداری از خداوند یگانه است و گاهی نیز فرمان برداری از شاهان و فرماندهان و بزرگان.

پذیرنده هوش و رای و خرد	مر او را دد و دام فرمان برد
	(فردوسی، ۱: ۱۶)
سخن هرچه گویدش فرمان کنید	به فرمان او دل گروگان کنید
	(همان، ۱: ۴۷)
به آواز گفتند ما کههتریم	زمین جز به فرمان تو نسپریم
	(همان، ۲: ۷۸)
بدو گفت زن من تو را بندهام	به فرمان و رایت سر افکندهام
	(همان، ۹: ۱۲۹)
منم گوش داده به فرمان تو	نگردم به هراسان ز پیمان تو
	(همان، ۵: ۵۷)

۱-۳-۱۰- دلیری

در اوستا، دلیری صفتی ویژه مردان است و همواره از آن با عنوان دلیری مردانه یاد شده است. در میان سی روزه‌ها، روز بیست و دوم ماه، روز باد و دلیری مردانه نامیده شده است. «دلیری مردانه را می‌ستاییم که مردان را گشایش بخشد که هوش مردان را گشایش بخشد که تندتر از تند و دلیرتر از دلیر است؛ که همچون پاداش ایزدی به مرد رسد؛ که در هنگام گرفتاری، تن مردان را برهاند.» (ویسپرد، بند ۱: ۴۸۱).

«روز باد نیک کنش زیرین، زبرین، پیشین و پسین. دلیری مردانه» (خرده اوستا، بند ۲۲: ۶۳۱).

و «باد اشون نیک کنش را می‌ستاییم، ... دلیری مردانه را می‌ستاییم.» (خرده اوستا، بند ۲۲: ۶۳۵).

این صفت در شاهنامه نیز برای پادشاهان و پهلوانان بزرگ از خصوصیات ضروری است و از طرف پروردگار دانسته شده است.

همی باش و دل را مکن هیچ بد	که از شهریاران دلیری سزد
	(فردوسی، ۲: ۲۴)
وزان پس ورا گفت مندیش هیچ	دلیری کن و رزم دیوان بسیج
	(همان، ۲: ۱۱۷)

سوار از دلیری بیفشارد ران گران شد رکیب و سبک شد عنان
(همان، ۴: ۲۰۵)

تو زور و دلیری ز یزدان شناس ازو دار تا زنده باشی سپاس
(همان، ۵: ۱۴۳)

دلیری گرفتند کندآوران کشیدند لشکر پرنده آوران
(همان، ۵: ۱۳۶)

کجات آن همه زور و مردانگی دلیری و نیروی و فرزانیگی
(همان، ۵: ۲۱۶)

۱-۳-۱۱- یاری و یآوری

عملی شایسته و پسندیده است که چند بار به آن اشاره شده و مورد ستایش قرار گرفته است.

«دارنده بیشترین آگاهی از دین مزدپرستی را رد آتربان می خوانم. آموزگاران آنان را رد می خوانم و به ردی پایداری دارم: آن امشاسپندان و سوشیانت ها را که داناتر، راست گفتارتر، یاری کننده تر و خردمندترند.» (یسنه، بند ۳: ۱۵۸).

همان طور که در پیروزی دیدیم یکی از ویژگی هایی که آرزو می کنند با آمدن ستوت یسنیه ها به آنان برسد همین یآوری آن هاست. (یسنه، بند ۳: ۲۱۶).

یاری و یآوری در شاهنامه عملی پسندیده است که بدان سفارش می شود و در اندرزا اشاره بدان شده است. نیکی به دیگران و درست کرداری، موضوعی است که در شاهنامه، فردوسی به آن نظر خاص داشته است و این توجه به دلیل باور داشتن روز رستاخیز و ایمان وی به خداوند یگانه است.

تو چندان که گویی سخنگوی باش خردمند باشد و جهان جوی باش
چو رفتی سر و کار با ایزد است اگر نیک باشدت جای ار بد است
نگر تا چه کاری همان بدروی سخن هرچه گویی همان بشنوی
(فردوسی، ۳: ۷)

فردوسی معتقد است که انسان باید توان خویش را در راه فریادرسی و یاری مردم به کار گیرد و انگیزه و علت قدرتی را که خداوند به انسان داده، یاری کردن دستگیری از مردم می داند:

تو را ایزد این زور پیلان که داد
برو بازو و چنگ فرخ‌نژاد
بدان داد تا دست فریادخواه
بگیری برآری زتاریک چاه
(فردوسی، ۴: ۶۶)

بنا به روایت شاهنامه، پادشاهان و پهلوانان دادگر و نیک کردار شاهنامه، همواره به مراعات حال یتیمان، زیردستان و نیازمندان توجه ویژه داشته‌اند و در دشواری‌ها و شرایط سخت که به بیشترین فشار بر طبقات محروم جامعه بود، قوانینی وضع می‌کردند که به نفع نیازمندان باشد؛ مانند برداشتن رسم خراج و مالیات در زمان قحطی و خشک‌سالی که بهرام‌گور این‌گونه رفتار می‌نمود یا بازکردن در گنجینه‌های پادشاهی به دست کیخسرو و تأکید او به گودرز در باره یتیمان، بیوه‌زنان و نیازمندان که از زبان فردوسی چنین توصیف شده است:

دگر کودکانی که بی‌مادرند
زنانی که بی‌شوی و بی‌چادرند
دگر آن کش‌آید به چیزی نیاز
زهر کس همی‌دارد آن رنج راز
بر ایشان در گنج بسته مدار
ببخش و بترس از بد روزگار
(همان، ۵: ۴۰۱)

۱-۳-۱۲- مهمان‌نوازی

عملی پسندیده است که در اوستا بدان سفارش شده و پاداش اخروی فراوانی دارد. برای پاک کردن بعضی از گناهان نیز این کار واجب است. دروند کافر پس از مرگ دین خود را به پیکر زنی زشت و چرکین می‌بیند و این زن در گفتگو با او چنین می‌گوید: «... هنگامی که تو می‌دید کسی به دیگران یاری می‌رساند و اشونان از نزدیک یا دور رسیده را چنان که باید، در پناه می‌گیرد و مهمان‌نوازی می‌کند، تو تنگ‌چشمی می‌کردی و در به روی مردم می‌بستی. ناپسند بودم تو ناپسندترم کردی. هراس‌انگیز بودم تو هراس‌انگیزترم کردی» (هادخت نسک، بند ۱۳: ۵۱۵).

کسی که سگ آبی را کشته باشد باید پادافره‌های سنگینی بپردازد که در سراسر فرگرد چهاردهم و نندیداد بدین پادافره‌ها اشاره شده است از جمله: «او باید هیجده اشون مرد را به خوراکی سیر از گوشت و نان و هورا و شراب میهمان کند.» (وندیداد، بند ۱۷: ۸۲۲)

در شاهنامه هم آداب و شرایط خاصی برای پذیرایی از مهمان ذکر شده است از جمله این‌که مهمان را معمولاً سه روز تا یک هفته پیش خود نگاه می‌داشتند، هرچه در توان داشتند برای پذیرایی او به کار می‌بردند؛ از آمدن او بسیار اظهار شادمانی می‌کردند و او را مایه برکت می‌دانستند و حتی از فرمان او اطاعت می‌کردند. هنگامی که فریدون در نبود ضحاک کاخ او را تسخیر می‌کند خزانه‌دار او، کندرو، خبر را به ضحاک می‌برد اما ضحاک می‌گوید شاید او

مهمانی است که به کاخ آمده است و از آمدن او نه تنها نگران نمی‌شود بلکه اظهار شادمانی نیز می‌کند:

بدو گفت ضحاک شاید بدن که مهمان بود شاد باید بدن
چنین داد پاسخ ورا پیشکار که مهمان ابا گرزه گاوسار
بمردی نشیند به آرام تو ز تاج و کمر بستر نام تو
به آیین خویش آورد ناسپاس چنین گر تو مهمان شناسی شناس
بدو گفت ضحاک چندین منال که مهمان گستاخ بهتر به فال
(فردوسی، ۱: ۷۳)

فردوسی کسی را که نسبت به مهمان بی‌احترامی و حتی بی‌تفاوتی روا دارد، خردمند نمی‌شناسد. این شخص تاریک‌بخت است و نیازمند به عقل و اندیشه:

که دانا زد این داستان از نخست که هرکس که آرم مهمان نجست
نباشد خرد هیچ نزدیک اوی نیاز آورد وقت تاریک اوی
(همان، ۷: ۲۳۴)

۴- نتیجه‌گیری

حضور و نفوذ آموزه‌های اخلاقی ایران باستان در شاهنامه بسیار آشکار است و با توجه به مباحث یاد شده می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که از دیرباز، کلیات حماسی مشترکی در ایران وجود داشته و متون زرتشتی و حماسی ما بر اساس آن‌ها شکل گرفته است. روایت‌های حماسی، هرچند از آیین زرتشتی تأثیر پذیرفت در نهایت به شکلی که در شاهنامه آمده، مستقل از روایت‌های زرتشتی و بدون نفوذ دربار و آتشکده مدون شده است. یکی از پیام‌های اصلی فردوسی در شاهنامه، توجه جدی به اخلاق و تربیت انسانی است. شاعر پرداختن به این موضوع را جزو رسالت اخلاقی اجتماعی خود می‌داند و آن را در تربیت انسان‌های کمال‌یافته و فرهیخته، ضروری و واجب می‌شمارد. فردوسی کمال مطلوب خود را در کسب فضایی از قبیل راستی، اندیشه نیک، کردار نیک، گفتار نیک، راست‌گویی، پیمان‌شکنی، درستی، رادی و جوان‌مردی، نیکنامی، صبر، بخشش، فرمان‌برداری، دلیری، یاری و یاور و مهمان‌نوازی می‌داند.

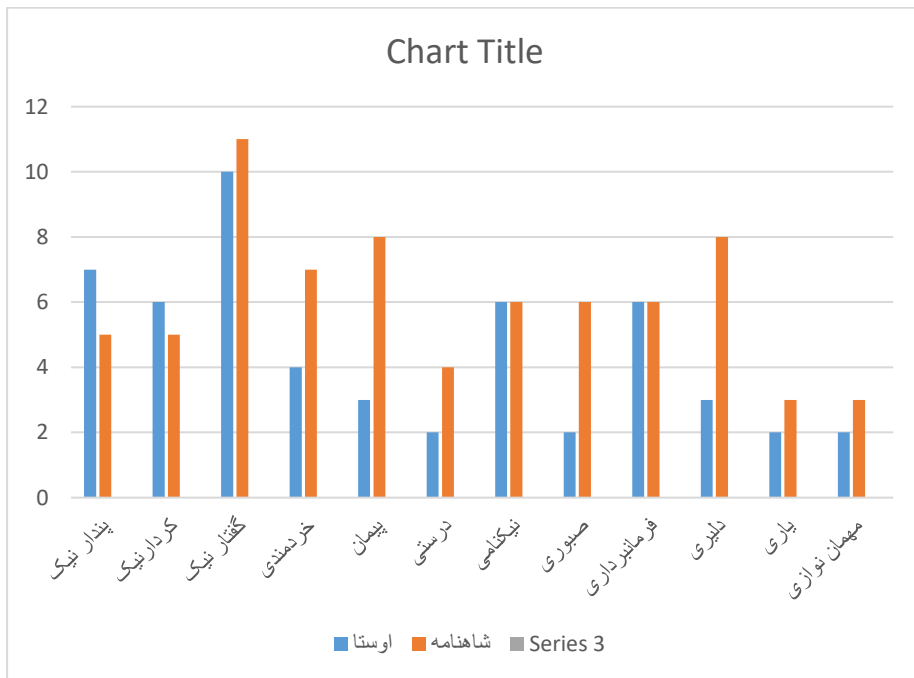
در شاهنامه و اوستا ویژگی خوبی و بدی با هم انطباق دارند. در اوستا این صفات هم متعلق به انسان‌های شایسته و مزدآپرستان است و هم متعلق به ایزدان؛ اما در شاهنامه چون

ایزدی وجود ندارد، همه این صفات و خصوصیات مربوط به انسان‌های بزرگ و شایسته است؛ چه شهریاران و چه سایر بزرگان. به‌رحال این اعمال در هر دو ستوده و مورد تقدیر است. با بررسی خصوصیات و صفات مثبت و انسانی شاهنامه و اوستا، دیدگاه هر دو اثر در این خصوص، تقریباً یکسان است. اساس دین زرتشتی بر سه کار نیک بنا شده است: اندیشه نیک، گفتار نیک و کردار نیک که در مقابل آن‌ها سه کار بد هم وجود دارد. این مثلث اساس دین زرتشت و عقاید مزداپرستان را تشکیل می‌دهد و همواره توجه ویژه‌ای به این سه داشته‌اند و هیچ عملی مهم‌تر از آن‌ها نیست؛ اما در شاهنامه، اشاره خاصی به این اعمال نشده و فقط از دید کلی به خوبی اندیشه و گفتار و کردار پرداخته شده است. و برتری نیز برای آن‌ها نسبت به سایر اعمال شایسته ذکر نشده است.

جدول فضایل و خصوصیات اخلاقی مشترک در شاهنامه و اوستا

	پندار نیک	کردار نیک	گفتار نیک	خردمندی	پیمان	درستی	نیکنامی	صبوری	فرمانبرداری	دلیری	یاری	مهمان- نوازی
اوستا	۷	۶	۱۰	۴	۳	۲	۶	۲	۶	۳	۲	۲
شاهنامه	۵	۵	۱۱	۷	۸	۶	۶	۶	۶	۸	۳	۳

نمودار فضایل و خصوصیات اخلاقی مشترک در شاهنامه و اوستا

با عنایت به جدول فوق مشخص گردید که سه اصل اساسی در دین زردشت یعنی گفتار نیک، کردار نیک و پندار نیک در هر دو اثر بیشترین بسامد را به خود اختصاص داده است و دیگر فضایل اخلاقی مشترک در هر دو اثر، دارای بسامد تقریباً یکسان و نزدیک به هم دارند.

۵- منابع و مأخذ

کتاب

- ۱- ابن مسکویه، احمد بن محمد، (۱۳۸۱)، **تهذیب الاخلاق**؛ مترجم: علی اصغر حلبی، تهران: اساطیر.
- ۲- امید، مسعود، (۱۳۸۱)، **درآمدی بر فلسفه اخلاق از دیدگاه متفکران مسلمان معاصر ایران**؛ تبریز: مؤسسه تحقیقاتی علوم اسلامی - انسانی دانشگاه تبریز.
- ۳- پوردوود، ابراهیم، (۱۳۴۷)، **یشت‌ها**، تهران: طهوری.
- ۴- تفضلی، احمد، (۱۳۸۵)، **مینوی خرد**، به کوشش ژاله آموزگار، چ ۲، تهران: توس.
- ۵- حمیدیان، سعید، (۱۳۷۹)، **شاهنامه فردوسی**، تهران: قطره.
- ۶- رستگار فسایی، منصور، (۱۳۷۹)، **فرهنگ نام‌های شاهنامه**، ۲ جلد، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۷- رضی، هاشم، (۱۳۷۶)، **وندیداد**، ترجمه واژه‌نامه، تهران: فکر روز.
- ۸- سرامی، قدمعلی، (۱۳۹۳)، **از رنگ گل تا رنج خار**، تهران: علمی و فرهنگی.
- ۹- صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۹۰)، **حماسه‌سرایی در ایران**، چاپ پنجم، تهران: فردوس.
- ۱۰- طوسی، ابوجعفر بن محمد بن حسن، (۱۳۸۷)، **اخلاق ناصری**، چاپ ششم، تهران، خوارزمی.
- ۱۱- فردوسی طوسی، ابوالقاسم، (۱۳۸۷)، **شاهنامه**، به کوشش سعید حمیدیان، چاپ نهم، تهران، قطره.
- ۱۲- فرشید ورد، خسرو، (۱۳۷۸)، **درباره ادبیات و نقد ادبی**، تهران: امیرکبیر.
- ۱۳- فرنبغ دادگی، (۱۳۸۵)، **بندهش**، به کوشش مهرداد بهار، چ ۳، تهران: توس.
- ۱۴- فروغی، محمدعلی، (۱۳۵۱)، **مقالات فروغی**، به اهتمام حبیب یغمایی، تهران: توس.
- ۱۵- فیض کاشانی، محسن، (۱۳۶۵)، **اخلاق حسنه**، مترجم: محمدباقر ساعد خراسانی، پیام آزادی.

- ۱۶- مصباح، محمدتقی، (۱۳۸۱)، **دروس فلسفه اخلاق**، قم، مؤسسه اطلاعات.
- ۱۷- مظاهری، حسین، (۱۳۸۸)، **کاوشی نو در اخلاق اسلامی**، مترجم: محمدرضا آژیر، چ ۱، تهران، نشر ذکر، ۱۳۸۸.
- ۱۸- معین، محمد، (۱۳۸۹)، **مزدیسنا و ادب فارسی**، تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۹- راشد محصل، محمدتقی، (۱۳۸۵)، **وزیدگی‌های زادسپرم**، جوان جمان، زادسپرم، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۲۰- پورداوود، ابراهیم، (۱۳۱۰)، **خرده اوستا**، بمبئی: انتشارات انجمن زرتشتیان ایرانی.
- ۲۱- دوستخواه، جلیل، (۱۳۸۶)، **اوستا، کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایرانی**، ۲ جلد، چاپ یازدهم، تهران: مروارید.
- ۲۲- مجتبیوی، سیدجلال‌الدین، (۱۳۶۶)، **علم اخلاق اسلامی**، ترجمه جامع السعادات نراقی، تهران: حکمت.
- ۲۳- دوستخواه، جلیل، (۱۳۶۲)، **اوستا، نامه مینوی آیین زرتشت**، از گزارش ابراهیم پور داود، تهران: مروارید.
- ۲۴- رضی، هاشم، (۱۳۸۲)، **دین و فرهنگ ایرانی پیش از عصر زرتشت**، تهران: سخن.
- ۲۵- فرای، ریچارد نلسون، (۱۳۸۲)، **تاریخ باستانی ایران**. ترمه مسعود رجب نیا، چ ۲، تهران: علمی و فرهنگی.
- ۲۶- نراقی، علامه ملامهدی، (۱۳۸۸)، **جامع السعادات**، ج ۱ و ۲، ترجمه کریم فیضی، قم: قائم آل محمد.
- ۲۷- جوانشیر، ف.م، (۱۳۸۰)، **حماسه داد**، بحثی در محتوای سیاسی شاهنامه، تهران: جامی.
- ۲۸- آشنا، لاله، (۱۳۹۶)، **بررسی و تحلیل جایگاه رستم و خاندانش در حماسه‌های ایرانی**، متون تاریخی پس از اسلام و طومارهای نقالان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید چمران اهواز.
- ۲۹- محسنی، هوناز، (۱۳۸۸)، **مضامین مشترک شاهنامه و اوستا**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی.

مقالات

- ۳۰- اسلامی ندوشن، محمدعلی، (۱۳۵۳)، «ارزش‌های حماسی شاهنامه، مقایسه‌ای بین شاهنامه فردوسی و الیاد هومر، تأثیر شاهنامه در فرهنگ و تمدن ایران»، مجله هنر و مردم، دوره ۱۲، ش ۱۳۸، صص ۱۶ - ۲۴.
- ۳۱- حیدری، حسن، (۱۳۹۳)، «مقایسه صفات و خویشکاری‌های سرور در شاهنامه با متون مزدیسنی» کهن نامه ادب پارسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۲، ش ۵، صص ۱۲۵-۱۴۴.
- ۳۲- خلیلی جهان‌تیغ، مریم، دهرامی، مهدی، (۱۳۹۰)، «ادبیات تعلیمی و تربیتی در شاهنامه فردوسی»، پژوهش‌نامه تعلیمی، سال سوم، ش ۱۱، صص ۴۱-۵۸.
- ۳۳- ستاری، رضا و همکاران، (۱۳۸۸)، «گشتاسپ، هوتوس، کتایون از اوستا تا شاهنامه»، فصل‌نامه پژوهش‌های ادبی، ش ۲۳، صص ۱۲۷-۱۴۶.
- ۳۴- سرمد، زهره، (۱۳۹۴)، «بررسی وجوه اشتراک و افتراق جمشید و یمه در شاهنامه و اوستا»، فصل‌نامه تخصصی زبان و ادبیات فارسی، ش ۴، صص ۱۴۱-۱۶۰.
- ۳۵- طغیانی، اسحاق، حاتمی، حافظ، (۱۳۹۰)، رابطه ادبیات و اخلاق با رویکردی به آثار نظامی گنجه‌ای، پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی، سال سوم، ش ۱۰، صص ۶۳-۸۲.
- ۳۶- نبئی، مینا و فهیمی، رضا (۱۳۹۹)، «ارتباط مؤثر، مهارتی سرنوشت‌ساز در شاهنامه»، فصلنامه علمی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، ش ۴۶، صص ۱۰۳-۱۲۸.